

kopiji«, odnosno »Objavljuje se na osnovu fotokopije« i oznaku stranica Manušijeve monografije. Nije jasno što to znači.

U grupi pisama objavljena su Keljmandijeva pisma i pisma upućena njemu, ali i jedan dopis i priznanica iz Keljmandijeve prepiske s vlastima u vrijeme internacije, bilješka Veljka Vlahovića o Keljmandijevoj sahrani, ali i članak o toj sahrani iz lista »Sazani«. Među dopisima u tako označenoj grupi dokumenata nalaze se dijelovi članaka i članci iz listova »Liria Kombetarë« i »Vullnetari i Lirisë«, te sadržaji nekih brojeva dvaju biltena komunističke grupe iz Korče.

Dok je u nekim slučajevima precizno navedeno *koliko redaka nedostaje* u drugima oznake točkicama za kraćenje uopće nisu objašnjene. Šteta, jer nije baš jednostavno otići u albanske arhive, a iz njih je najveći broj dokumenata.

Metoda A. Hadrija, primijenjena pri pisanju ove monografije, u prvom je redu zastarjela, jer prikaz povijesnih pojava i procesa opterećuje dogmatskim shematizmom i određenim redukcionizmom, pa se čovjeku čini da bi još mnogo mogao saznati i o Aliju Keljmandiju i o vremenu u kojem je živio. Oslanjanje na albansku historiografiju zaista je pretjerano, jer se o problemima i temama o kojima piše može složiti mnogo raznolikija lepeza literature i izvora.

Pisanje knjige o Aliju Keljmandiju, jednom od najistaknutijih albanskih komunističara, pružalo je priliku da se izborom drugačijega metodološkog polazišta prikaže, problematizira i vrednuje povijesni proces rađanja i izgradnje modernoga revolucionarnog pokreta radničke klase u složenim uvjetima albanskog društva, ali ta prilika nije iskorištena. Ostali smo prikraćeni i za dublji prikaz onih niti i veza, koje su Alija Keljmandija povezivale sa rodnim Kosovom — a time i sa Jugoslavijom, i za njegov odnos prema komunističkom pokretu u našoj zemlji.

Takve bi knjige morale povezivati, objašnjavajući historijske sklopove koji su sudbinski vezali balkanske narode, već zbog budućnosti u kojoj će, nadamo se, biti manje razdvajanja.

Stanislava Koprivica-Oštrić

Uz knjigu MIRJANE GROSS, Počeci moderne Hrvatske, Zagreb 1985/1986, 521 str.

Mirjana Gross, Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji 1850—1860 (Izdavači: Globus i Odjel za hrvatsku povijest Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Recenzenti: Josip Adamček i Nikša Stančić). Nakon predgovora Problemi istraživanja i stanje izvora, 5—8, Kratice, 9, Mjere, utezi i valute, 10, slijedi glavni tekst podijeljen u jedanaest osnovnih poglavlja, 11—474, Izvori i literatura, 475—494, Zaključak na njemačkom jeziku, 495—501, Kazalo osobnih imena, 503—512, Kazalo zemljopisnih imena, 513—518, te sadržaj knjige, 519—521. S jednim odlomkom iz knjige čitalac se mogao upoznati i ranije jer je objelodanjen u Časopisu za suvremenu

povijest s naslovom *Modernizacija izvana — reforme u Građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma*.¹ Već je taj odlomak izazvao pažnju i reagiranje.²

Pisanje o knjizi koja je nekoliko mjeseci nakon izlaska bila tema rasprave u Centru za idejno-teorijski rad CK SKH »Vladimir Bakarić« (12. VI 1986),³ a ubrzo potom također imena »Vladimir Bakarić« obvezuje prikazivača.

Kad sam oko sredine 1983. završavao prilog o *Historijskoj znanosti* M. Gross,⁴ izbjegao sam šire ulaženje u nekolicinu tekstova iste autorice koje sam svrstao u svojevrstan nastavak *Historijske znanosti*, jer su nastali na načelima izloženim u tom djelu.⁵ Tada sam kao posljednji iz te grupe (v. Uz drugo izdanje [...]), 235, bilj. 33) naveo rad M. Gross, *Modernizacija izvana [...]*, koji je, djelomično izmijenjen, postao prvo poglavlje knjige *Počeci moderne Hrvatske*. Uvjeren sam da je ocjenu primjene načela izloženih u *Historijskoj znanosti* primjerenije ispitati na cjelovitoj obradbi monografskog tipa, kakva je knjiga *Počeci moderne Hrvatske* (dalje PMH), nego na nizu članaka utemeljenih na tim načelima, ali ipak raznorodnih bilo kronološki bilo po predmetu koji istražuju.

I

Mirjana Gross urednica je VI knjige (1850—1914) *Povijesti hrvatskog naroda* u 8 knjiga, pa joj se nametnula potreba da za tu sintezu izradi primjeren tekst za razdoblje 1850—1860. Osnovnu pretpostavku za eksploataciju građe za to razdoblje, odlično poznavanje njemačkog jezika i pisane gotice, M. Gross je posjedovala. Rezultat je pred čitaocima. Valja naročito istaknuti jednu okolnost vezanu uz ovo djelo. Neuobičajeno je da naši povjesničari u zreloj fazi svog

¹ ČSP III, 1980, 5—55. U posljednjoj bilješci (53, bilj. 108) tog teksta M. Gross daje objašnjenje da je to »odlomak velikog teksta« na kojem radi te za *metodološka i najvažnija istraživačka pitanja*, vezana i uz spomenutu raspravu, upućuje na svoj prilog — tada još u tisku — O društvenim procesima u sjevernoj Hrvatskoj u drugoj polovici 19. stoljeća, u: *Društveni razvoj u Hrvatskoj (od 16. stoljeća do početka 20. stoljeća)*, Zagreb 1981, 343—371.

² Ocjenu je dao *Jaroslav Šidak* u sklopu osvrta na hrvatski prijevod knjige Janeza Trdine, *Bachovi Husari i Ilirci*, *Historijski zbornik* XXXV, 1982, 307: »Sudeći po objavljenom 'odlomku', M. Gross će zacijelo uspjeti da razdoblje neoapsolutizma u Hrvatskoj, koje je obilježilo prekid s feudalnom prošlošću, ma koliko taj bio nedovoljno odlučan, prikaže u svim njegovim komponentama od političkog okvira i ekonomske podloge do razvoja nacionalne kulture«, te u bilješci nastavlja: »Ostavljajući podrobniju ocjenu za izlazak cjeline najavljenog djela, dodajem ovdje samo neke napomene o manjim netočnostima koje se mogu ispraviti u konačnom tekstu.« Najavljenjena mjesta koja treba ispraviti spretnim su prestiliziranjem dijelom ispuštena a dijelom ispravljena prilikom ulaska tog odlomka u monografiju.

³ Koliko mi je poznato, diskusije s te rasprave bit će objelodanjene u jednom od narednih brojeva *Naših tema*, dok je, vjerojatno nešto prilagođen, uvodni prilog *N. Stančić već objavio s naslovom Znak promjena u tjedniku Danas*, br. 226, od 17. VI 1986, 33—34.

⁴ Uz drugo izdanje knjige *M. Gross, Historijska znanost*, *Historijski zbornik* XXXVI, 1983, 215—236.

⁵ Grupi takvih tekstova bez sumnje pripada i članak *M. Gross, Zemljišno rasterećenje u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji*, *Naše teme* 11, 1984, 2397—2408. Ostali radovi M. Gross nastali na istim načelima, objelodanjani kod nas i u inozemstvu, kao npr. *Les traits fondamentaux des idéologies croates d'intégration nationale avant la Première Guerre mondiale*, *Revue d'études slaves* 56, 1984, 3, neće se razmatrati.

razvoja otvaraju nova istraživanja koja, štoviše, kronološki prethode njihovu ranijem osnovnom opredjeljenju. Takvih kronoloških skokova i otvaranja nove problematike zaista je malo i u hrvatskoj i u jugoslavenskoj historiografiji, pa njezin pothvat zaslužuje i s te strane priznanje. M. Gross se do početka rada na knjizi Počeci moderne Hrvatske uglavnom zadržavala kronološki na tri posljednja desetljeća XIX st. — ranije se baveći napose počecima radničkog pokreta — ne prelazeći u XX stoljeću početak I svjetskog rata u okviru raznih aspekata hrvatske povijesti, a neposredno prije otvaranja problematike (neo)apsolutizma⁶ intenzivno je pratila kretanja u suvremenoj historiografiji, uglavnom novovjekoj, posredujući ih studentima i povjesničarima bilo posebnim priložima u Časopisu za suvremenu povijest bilo sustavno izloženim pravcima kretanja u dva izdanja (1976. i 1980) *Historijske znanosti*. Također se zalagala i zalaže se za primjenu nekih od tih posredovanih načela u hrvatskoj historiografiji.

Uspoređujući puni naslov monografije o (neo)apsolutizmu *Počeci moderne Hrvatske. Neoapsolutizam u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji* s naslovom odlomka iz 1980. *Modernizacija izvana — reforme u Građanskoj Hrvatskoj i Slavoniji za neoapsolutizma*, vidimo određenu evoluciju, a prijelaz prema naslovu knjige dovršene u tijeku 1984. jest naslov priloga iz Naših tema 1984, *Zemljišno rasterećenje u civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji*. Iako je koncept modernizacije proglasila uz društvo ključnim (PMH, 6) a usvojila ga je već 1980, držim da je taj naziv nedovoljno precizan barem u odnosu na inače uobičajeno njegovo značenje i upotrebu u historiografiji. Prednost bih dao podnaslovu PMH koji, čini mi se, bolje pokriva sadržaj monografije.

Uzimajući za predmet obradbe razdoblje 1850—1860, M. Gross postavlja tri uvjeta neophodna za uspješan ishod posla: »rezultate što brojnijih istraživanja pojedinih povijesnih činjenica«, »obilje izvora« te »mnogo vremena za njihovo skupljanje i mukotrpu sintezu dane povijesne strukture iz brojnih raznovrsnih obavijesti« (PMH, 5).

Autorica sama ističe da »prvi i glavni uvjet za taj posao ne postoji« (PMH, 5) i da nema adekvatnih predradnji za razdoblje prve polovice XIX st., koje bi mogle poslužiti kao poredbeno polazište za promjene nastale u desetljeću 1850—1860, koje razmatra.

Nedostatak rezultata što brojnijih istraživanja pojedinih povijesnih činjenica, uz to što sama navodi da nešto više literature postoji o gospodarstvu i jezičnoj problematici, nije je naveo da donese kritičku ocjenu te literature.

Glavni je temelj obradbe desetljeća (neo)apsolutizma obilata upotreba objelodanih vrela i još obilatija upotreba neobjelodanjenih arhivske građe iz Arhiva Hrvatske i arhiva u Beču. U granicama mogućnosti jednog istraživača, jasno je da nije mogla iscrpiti svu građu, već samo onu glavnih fondova iz kojih je još morala obaviti izbor zbog velike količine građe. Prednost je dala izvorima koji su joj »omogućili temeljitije i detaljnije obavijesti o dosad nepoznatim povijesnim činjenicama« kao i onima koji »upozoravaju na isprepletenost određenih činjenica pogotovu ako potječu s društvenih područja koja su dosad ostajala izvan istraživačkih napora« (PMH, 7—8). Sigurno se bez ikakva kolebanja može tvrditi da je upravo u ovom potonjem vrijednost ove knjige kao

⁶ M. Gross se opredijelila za naziv neoapsolutizam po uzoru na noviju historiografiju u Austriji, napuštajući u hrvatskoj historiografiji inače uobičajen naziv Bachov apsolutizam, kojim se do 1978. i ona služila.

prekretnice i za hrvatsku historiografiju i za unapređivanje historiografije u Jugoslaviji.

Kad je M. Gross 1980. napisala da »obuhvaća društvene, nacionalne i kulturne činjenice što ih na današnjem stupnju hrvatske historiografije mogu uočiti«, tada je bila vrlo blagonaklona spram očitih praznina u toj historiografiji. Djelom Počeci moderne Hrvatske M. Gross je popunila prazninu u hrvatskoj historiografiji istražujući arhivsku građu mnogo više nego što se mogla postaviti rezultatima hrvatskih povjesničara.

M. Gross je više pridonijela radeći neposredno na neobjelodanjenom arhivskoj građi nego što je posredovala — iako je i njih ugradila u svoje djelo — dobro poznavanje rezultata novije historiografije u Austriji i s njemačkog jezičnog područja, napose o Habsburškoj Monarhiji.⁷

Upotrebljavajući arhivsku građu M. Gross je u odnosu na odlomak iz 1980. unijela skraćeni način citiranja — jedino moguć — a s pravom je istodobno sažela opseg bilježaka.⁸

II

God. 1980. M. Gross je napisala da »obuhvaća društvene nacionalne i kulturne činjenice«, spram monografije malo preskromno određenje jer u potonjoj obuhvaća mnogo veći broj područja ljudskog djelovanja u prošlosti.

Poslije uvodna poglavlja, Neoapsolutizam u Habsburškoj Monarhiji, 11—12 — uglavnom odgovara odlomku iz 1980 — s dvjema preuzetim shemama državnog uređenja Monarhije, u kojem se daju opći podaci o stanju i prilikama u cjelokupnoj državi Habsburgovaca, slijedi poglavlje Stanovništvo civilne Hrvatske i Slavonije, 27—59, gdje je prikaz utemeljen uglavnom na popisima iz 1851. i 1857, s brojnim kvantitativnim pregledima, preuzetim tabelama što iz arhivske građe što iz statističkih pregleda i priručnika. Time pruža uvid u obilježja strukture stanovništva. Nedostatak primjene jedinstvene metodologije prikupljanja i prezentiranja podataka umanjuje njihovu vrijednost, odnosno, iziskivat će dodatne napore za njihovo ujednačivanje. Obilježje je to gotovo svih tabela s kvantitativnim podacima, kojima obiluje cjelokupno djelo M. Gross.

Treće, opsežno, poglavlje, Reforme i preobrazbe u političkoj, sudskoj i financijskoj upravi te u nadzoru stanovništva, 61—154, podijeljeno je na odsjeke u kojima je prikazano stanje prije »intervencije bečkog središta« te u periodu djelovanja Banske vlade 1850—1854. i Namjesništva 1854—1860, zatim problemi pri uvođenju suvremenijeg sudstva⁹ i njegove posljedice. Dan je pregled

⁷ Usp. M. Gross, Novim putovima u istraživanju Habsburške Monarhije, ČSP II, 1981, 105—155.

⁸ Za žaliti je da su pri tom skraćivanju izostavljena i poneka djela, i domaća i strana, a nisu našla svoje mjesto ni u popisu izvora i literature. Npr. *I. Beuc: Povijest institucija državne vlasti u Hrvatskoj (1827—1945)*, Zagreb 1969, 140—159, 210—232, i dopunjeno II izd., Zagreb 1985, koje naravno M. Gross za PMH nije mogla upotrijebiti.

⁹ Ukinuta je praksa Verböczyeva Tripartita i odvojena uprava od sudstva, ali je ubrzo, barem u prvoj instanci, bila opet uspostavljena.

organizacije policije, uvođenja žandarmerije i prikaz uloge vojske. Zapaženo mjesto pripalo je obradbi novoga poreznog sustava, kojem uvodni dio čini sažet prikaz feudalnih podavanja te utjecaj uvođenja katastra i sustava izravnih i neizravnih poreza kao i izvanrednih poreznih opterećenja.

Četvrto poglavlje, Zemljišno rasteryećenje — postupno ukidanje feudalnih odnosa, 155—227, započinje prikazom urbarijalnih odnosa, ukidanja kmetstva 1848, usredotočujući se na posljedice patenata iz 1853. i 1857, problematiku i sukobe zbog izvanselišnih zemalja i regalnih prava između seljaka i bivših feudalnih gospodara, te opisuje zemljišno rasteretni postupak. Otkup bivšim feudalnim vlasnicima nije se plaćao gotovinom. Izdavanjem obveznica u tu svrhu i ubrzanim smanjivanjem njihove vrijednosti dolazi do financijskog nereda s teškim posljedicama i za pojedince i za financijsku snagu Monarhije kao cjeline.

Daljnji odsjek posvećen je prikazu strukture poljoprivrednih kultura i njihovoj proizvodnji. U potpoglavlju daje sumaran opis klasne borbe na selu kao rezultata postupnog raskida s feudalnim društvenim odnosima apsolutističkog načina uvođenja reformi usmjerenih prema izgradnji građanskog društva, što dovodi do seljačkih nemira i promjena u gotovo svim dotadašnjim slojevima društva kao i u ustanovama. Također obuhvaća odnos djelomično razvlaštenih bivših feudalaca spram slobodnih seljaka. Znatnu pažnju posvećuje zadrugama kao tradicijskom obliku seoskog života koji se nije mogao uklopiti u odnose što ih inauguriraju reforme.

U petom poglavlju, Promet i privreda, 229—274, razrađuje osnovne poluge gospodarskog razvoja komunikacije i akumulacije kapitala, mjesto, ulogu i domet djelovanja Trgovačko-obrtničke komore, Gospodarskog društva, utjecaj novih reformi na te institucije, ulogu obrta i trgovine te nepostojanje uvjeta za industrijalizaciju s izuzetkom područja i grada Rijeke.

Dok je u trećem poglavlju dan okvir u kojem nastaju promjene, u četvrtom i petom poglavlju utvrđuju se odnosi u svim sastavnim dijelovima gospodarske podloge mukotrpnog i sporog, prečesto i proturječnog odvijanja promjena.

U šestom poglavlju, Utemeljenje modernog školstva, 275—324, prikazano je uspostavljanje suvremenog školstva. Poglavlje započinje obradbom osnovnih katoličkih i srpskopравoslavnih te ostalih nekatoličkih škola, nastavlja se organizacijom gimnazije — kasnije osmogodišnje gimnazije — do Pravoslavne akademije, te opširnim izlaganjem uloga gimnazija u germanizaciji cjelokupnog života.

Predmet su sedmog poglavlja Crkve i religijske zajednice, 325—369. Najvažniju ulogu ima, dakako, katolička crkva, i po broju vjernika i po značenju u Habsburškoj Monarhiji. To je doba sklapanja prvoga suvremenog konkordata Austrijske Carevine sa Sv. stolicom, kao i prekida vrhovne vlasti kaločkog nadbiskupa — dakle mađarske nadbiskupije — nad zagrebačkom biskupijom, koja 1852. postaje nadbiskupijom, a J. Haulik, dotadašnji biskup, postiže i čast kardinala. U zasebnim odjeljcima M. Gross je prikazala hrvatsko svećenstvo poslije 1848. i Haulikovu tirolsko-njemačku orijentaciju.¹⁰ Primjerenu pažnju posvetila je katoličkoj filozofiji Franje Račkog i onodobnim koncepcijama o sjedinjenju

¹⁰ Uvjeren sam da bi taj prikaz dobio na potpunosti da je pregledan Nadbiskupski arhiv u Zagrebu, koji sadrži vrlo vrijednu građu (33 kutije) o Hauliku, gdje se ne nalaze samo njegovi personalni spisi.

kršćanskih crkava. U daljnjim odsjecima razmatra položaj srpskopравoslavne i evangeličke crkve te Židova. Što se tiče potonjih, M. Gross sama ističe bolje joj poznate prilike u Zagrebu (PMH, 367).

Osmo poglavlje nosi naslov Razina integracije hrvatske nacije, 371—400. Sintagma integracija hrvatske nacije povezana još i s ideologijom, tako draga nekim hrvatskim povjesničarima, mogla bi se ipak zamijeniti primjerenijom sintagmom — formiranje hrvatske nacije — koja tada ne bi djelovala kao znak promjena u hrvatskoj historiografiji, ali bi bila u skladu s dosadašnjim razvojem te historiografije. Iz problematike koja nije jednostavna dani su najvažniji prekretni momenti, od imena jezika i naroda do polemike o obrani hrvatstva i prikaza jugoslavizma. Na nekoliko mjesta autorica ispravlja podatke iznijete ranije bilo u njezinim radovima bilo u radovima drugih povjesničara.

Pod naslovom devetog poglavlja, Prema građanskoj kulturi, 401—430 — kulturu shvaća samo kao duhovnu djelatnost u užem smislu — obradila je uvjete te djelatnosti, položaj tiska i udruženja, »narodne« književnosti, društvene podloge lijepe književnosti, književnog jezika, povijesti kao ideologije i kao znanosti te odnosa spram unapređivanja prirodnih znanosti.

U desetom poglavlju, Kraj neoapsolutizma, 435—463, izložen je pogled na opće uzroke koji su doveli do neuspjeha (neo)apsolutizma, dijelom vanjsko-političkog obilježja: udaljivanje od Rusije za krimskog rata, poraz austrijskog oružja 1859. i nezavidna financijska situacija. Ona je definitivno slomila kičmu režimu, koji je za potrebe svog održanja i funkcioniranja reproducirao vrlo skupu birokraciju i vojsku s aparatom prinude nimalo jeftinijim.

U zaključnom razmatranju — jedanaesto poglavlje, Značaj modernizacije izvana, 465—474 — ocjenjuje rezultate desetljeća reformi dvojako. Smatra da je uvođenjem suvremenijih okvira i oblika u gotovo svim granama ljudske djelatnosti prijedan određen put prema razvijenijem uređenju društva, odnosno, položeni su neophodni temelji za razvoj kapitalizma. Ali, s obzirom na način i polazna shvaćanja reformatora, koji te promjene utemeljuju na stupnju razvoja i prilikama najrazvijenijih dijelova Habsburške Monarhije, a to je svakako vrlo daleko od prilika u Hrvatskoj i Slavoniji, javlja se otpor. S jedne strane, to je otpor onih koji su se zalagali za dočetrdesetosmaška rješenja, tzv. starokonzerватivaca, bivših feudalaca, a s druge strane narodnjaka, koji su doduše bili za reformu, ali su se suprotstavljali potpunom gubitku hrvatske autonomije, izvlačenju poreza neprimjerenog financijskoj snazi Hrvatske i Slavonije za potrebe skupe birokracije. Štoviše, ta je birokracija uz uvođenje njemačkog jezika u cjelokupni javni život, uz vrlo malo izuzetaka, bila dodatni činilac germanizacije, jer je bilo malo domaćih ljudi koji su mogli preuzeti funkcije u upravi i sudstvu pa i u obrazovanju, napose u gimnaziji. Na mnoge funkcije tada dolaze ponijemčeni Česi i Slovenci. Među vrlo istaknute oporbenjake iz druge kategorije, barem prema prikazu djelatnosti, ubraja se ličnost J. Jelačića.

III

Vrijednost knjige M. Gross, Počeci moderne Hrvatske, očituje se u prvom redu u utemeljenosti na samostalnim istraživanjima neobjelodanjene arhivske građe te pokrivanju gotovo svih bitnih područja ljudskog djelovanja. Samo to dvoje

biolo bi dovoljno da se monografija ocijeni kao uspješno popunjavanje još jedne praznine u hrvatskoj historiografiji. No uz to valja dodati i način obradbe pojedinih područja ljudske djelatnosti, koji, dakako, nije mogao biti ujednačen, što je i potpuno razumljivo s obzirom na neminovnost upotrebe arhivske građe različite vrste i količine, a napokon i na autoričinu sklonost pojedinim područjima. Ovom prilikom ne želim se upuštati u vrednovanje i uspoređivanje, kao što nisam upozoravao ni na uočene propuste (npr., na str. 329 M. Viale Prelà je papski nuncij, a na str. 337 postao je bečki nuncij).

Na kraju, pokušat ću odgovoriti na pitanje u čemu se očituje primjena načela za koja se zalaže M. Gross u *Historijskoj znanosti* pri obradbi materijala PMH-a. Je li to socijalna historija, kao što pretpostavlja N. Stančić u citiranom prilogu? Elementi socijalne povijesti svakako su sadržani u PMH-u, ali to socijalna, dakle društvena, povijest u svojoj punini nije. Kretanje prema njoj jest. Pristup M. Gross obuhvaća gotovo sve oblike ljudske djelatnosti u prošlosti. Držim da je moguće pristupiti toj prošlosti postupnim proučavanjem svakog pojedinog od tih oblika, a tek nakon obuhvata svih pristupiti sintezi i tako izbjeći, kao što bi M. Gross rekla, tunele kroz povijest i dostići tzv. totalnu povijest.

Novost, jedna od vrednijih, jest promatranje, unutar jednog područja, pojedinih, rekla bi M. Gross, procesa u njihovoj međuzavisnosti, tj. isprepletenosti. Pionirstvo toga djela odlikuje se još jednom osobinom. Sama autorica s pravom ističe: »Ukupna je građa dakle toliko bogata da bi se mogle napisati rasprave opsega jedne knjige o svakom pojedinom poglavlju« (PMH, 7).

Tek će skup specijalista moći meritorno ocijeniti pojedine dijelove knjige, a potpuna ocjena moći će se donijeti tek kad iz istraživačkih pitanja, koja je M. Gross razasula po svojoj monografiji, niknu cjelovite obradbe, tj. kad prikazi i pogledi M. Gross budu potvrđeni ili opovrgnuti na temelju monografija izraslih iz svakog pojedinog poglavlja.

Uvjeren sam da će se o toj knjizi povesti ozbiljna rasprava, kakvu to djelo i zaslužuje. Mirjani Gross može se samo poželjeti da ostvari završne riječi iz nedavnog intervjua: »Zato se nadam da nagrađena knjiga nije moje 'životno djelo', jer htjela bih napraviti još barem jednu knjigu koja mora biti bolja od ove.«¹¹ Vrijeme će pokazati hoće li to biti VI knjiga (1850—1914) Povijesti hrvatskog naroda u osam knjiga.

Mladen Švab

¹¹ Andrea Feldman, Mirjana Gross: Povijest za budućnost (intervju), *Svijet*, br. 15 od 18. VII, Zagreb 1986, 8.